Проф. Ж. Дәдебаев

ЕКІНШІ МАҚАЛА

Ақын домбырасын қолына алып, ойына оралған ырғақ әуенді қуалай түсіп отыр. Алдын-ала анықталып, белгіленген ештеңе жоқ. Домбыра үнімен үндесіп, домбыра үнін өз әуенімен үйлестіріп, бірте-бірте айқындала бастаған көңіл күй ғана бар. Ақын домбыра үні мен өз көңіл күйі арасындағы келісім мен үйлесім желісін қуалай отырып, айтар ойының жүйесі мен бағыт-бағдарын да анықтап алатын болса керек. Осылайша көңіл күй ауаны әуелі домбыра үніне көшіп, әуен-ырғақ жүйесі біртіндеп ой жүйесіне қозғау салады. Айтар ойдың (тақырып) желісі анықталып, жүйесі айқындалған соң-ақ, жыр селі тасқындап ағыла бермек. Ақындық жадында миллиондаған ұйқас пен ырғақ, бейнелі сөз тіркестері мен тұтас тармақтар жатталып жатқан ақпа-төкпе айтқыш өнерпаз үшін ойдың сөзге, сөздің жырға айналуы ешқандай қиындық келтірмесе керек. Ал суырыпсалма айтқыштық, ақындық ақпа-төкпелік – табиғаты жағынан мейлінше күрделі, әдеби тұрғыда нақты талдап көрсетуге қиын, топшылап қана тануға болатын ерекше процесс.

Жамбылдың Пушкиннің туғанына 100 жыл толуына орай шығарған “Пушкинге” өлеңінің туу процесі туралы ақынның хатшысы Тайыр Жароковтың аңғарғандары мен байқағандарында суырыпсалма шығармашылық психологиясын байымдауға едәуір септігін тигізетін деректер бар. Тайыр Жароков Жамбылға алдымен Пушкин жайлы әңгімелейді: Пушкиннің “Евгений Онегин” дастанынан Абайдың үзінділер аударуы; Пушкиннің өмірі мен өлімі жайы; Орынборға келуі, қазақ жырларына ықыласы; ақынның қазақшаға аударылған “Еркіндік”, “Сібірге хат” өлеңдерін және “Кавказ тұтқыны”, “Руслан мен Людмила” шығармаларынан үзінділер оқу, “Цыгандар” туралы айтып беру, т.б. Ақырында Жамбылға Пушкин туралы өлең шығаруы қажеттігін, ол өлеңді халықтың тосып отырғанын ұқтыру. Осы бағыттағы әңгімелерден соң Жамбыл: “Мен енді оны білемін, оған арнап өлең шығаруым керек”, – деген ойға келді. Ақынның бұл сөзі Пушкин туралы тыңдаған әңгімелер әсерінен туғаны анық. Пушкиннің өмірі мен өнері Жамбылдың өз ақындық мүддесімен, адам мен заман туралы өзінің асыл мұраты, абзал арманымен терең үндеседі. Осылайша, өмір құбылыстарының белгілі бір тобынан туған әсер бірте-бірте эстетикалық сезімге, ақындық тебіреніске жалғасады.

Айтылған жайлар Жамбылдың Пушкин туралы өлеңінің тақырыбының, ақынның шығармашылық ой өзегінің туу процесінің сатыларын көрсетеді. Бұл арада ақынның ойы мен сезіміне ерекше әсер еткен эмоциялық мазмұны анық бірнеше сәтті атап өту керек: Пушкиннің ақындық өмірі мен өлімі; оның қазақ тұрмысы мен тіл өнеріне жақындығы,

халық тұрғысы. Бұлардың қай-қайсысы да Жамбылдың өз жеке басының шындықтарымен жақын және өмір құбылыстарының ақынның өз тағдыр-талайында қалдырған қилы әсерлерімен үндес, сабақтас, сондықтан да Жамбыл оларды толқусыз тыңдай алмайды. Ақынның Пушкинге арнап өлең шығару туралы шығармашылық ой өзегінің тууы оның Пушкинге қатысты өмір құбылыстарының тобын ерекше толқып, толғанып қабылдауымен тығыз байланысты.

Болашақ шығарманың тақырыбы туып, ақынның шығармашылық ой өзегі белгілі болғанмен, Жамбыл бірнеше күн толғаныста жүреді. Бірнеше күннен кейін келіп, өлең жайын сұраған Тайыр Жароковке Жамбыл: “Ойланып отырмын”, – деп жауап бергенде, осындай ойлы, толғанысты күйде еді. Мұндай күй тақырыптың, ақынның шығармашылық ой өзегінің даму, пісіп жетілу кезеңін сипаттайды. Келесі күні көңілдегі ойды сыртқа шығару алдында да ақын осындай толқулы, толғанысты қалыпта болған: домбырасының құлағын күйге келтіріп көп отырады; кейде күбірлейді, кейде үнсіз толғанады, қайта күбірлейді.

Шығармашылық психологиясын танып, білу үшін ақынның дәл осы сәттерде не жайында ойланып отырғанын білу – өлшеусіз маңызды іс еді. Өкініштісі сол – Жамбылдың бұл сәттерде не ойлап, қандай ойдың желісін қуалап отырғаны, толғаныс, ізденіс сыры жан баласына белгісіз құпия күйінде қалды. Ақынның бұл шақтағы ой-толғанысының, шығармашылық ойлауының түпкі нәтижесі болып табылатын өлеңі басқа деректермен бірге автордың ақындық психологиясы жөнінде топшылап ой түюге, болжамдар жасауға негіз болады. Жамбыл бұл өлеңін шығарып, хатқа түскеннен кейін қайта тыңдап, оған өзгерістер енгізген, қайсыбір тұстарын қайта жырлаған. Шығарманың туу тарихын, жасалу процесін, ақындық ой өзегінің даму сатыларын байымдауда бұл секілді өзгерістер мен толықтырулардың атқаратын қызметі де өте зор. Өкінішке қарай, біздің қолымызға бұл өзгерістер сипатын анықтауға мүмкіншілік беретін өлеңнің бастапқы нұсқасы жетпей отыр.

Бүгінгі күнге жеткен белгілі деректер тобынан анық белгілі болатын нәрсе – Жамбылдың өз өлеңдерін домбыраға қосып шығаратындығы. Домбыраға қосып өлең шығару және домбыраға қосылып өлең айту – екеуі екі басқа нәрсе. Суырыпсалма ақынның шығармашылығы үстінде домбыра туар шығарманың ырғағын табуға қызмет етеді. Осы ойға сүйене отырып, сурыпсалма ақынның шығармашылық еңбегінің тақырыбы белгіленіп, ақындық ой өзегі айқындалғаннан кейінгі басты сатысы болашақ шығарманың ырғақ жүйесінің тууы деуге болады. Екінші жағынан, ақын домбыра пернесін қуалай басып отырғанда, ойдағы шығармасының ырғағын тауып қана қоймайды, оның әуезін, мақамын таңдап алады. Ал әуез, мақам белгілі оймен, белгілі бір мазмұнмен, мән-мағынамен тікелей байланыста туады. Ырғақ, әуез иә мақам мен саз суырыпсалма ақынның шығарар өлеңінің құрылым-жүйесі мен эмоциялық мазмұнының үнге

айналған түрі, дыбыстық пішіні деуге лайықты. Сөйтіп, Жамбыл тәжірибесіне сүйеніп, суырыпсалма шығармашылық сатыларын былайша жүйелеуге болады: а) тақырыптың тууы мен ақынның шығармашылық ой өзегінің айқындалуы; ә) тақырып пен шығармашылық ой өзегіні дамып, пісіп-жетілуі; б) туар шығарманы ырғақ жүйесінің анықталуы; в) туар шығарманың эмоциялық мазмұнының айқындалуы. Кейінгі екі саты ырғақпен, сылдыраған келісім жүйесімен тікелей байланысты. Бұл жүйе дыбыс немесе ой деңгейіндегі мөлшерлі, өлшемді жай қайталау ғана емес, күрделі қайталау нәтижесінде туады. Сонымен бірге белгілі бунақтардың қайталану жүйесінен әлдеқайда күрделі құбылыстардың қызметі айрықша маңызды екенін де ескеру керек. Ақын өз өлеңін бір деңгейдегі немесе бір тектес құбылыстардың қайталануына ғана құрып қоймайды, әр түрлі деңгейдегі немесе әр тектес құбылыстардың бір емес, бірнеше, бір түрлі емес, әр түрлі деңгейдегі қайталануына негіздейді. Бұл жерде жалқының егізге айналуы, қарама-қарсылықтар жүйесінің жарасқан келісімге ұласуы, өзгерістердің сатылы дамуға көшуі – бәрі де бар. Олай болса өлең тармақтарындағы буын мен бунақ сандарының өлшемді, мөлшерлі қайталануынан туатын ырғақ дыбыстық қана бірлік емес, ол – санды сапаға, пішінді мазмұнға көшірудің басты құралы. Сондықтан да өлең ырғағы – сандық қана емес, сапалық та құбылыс. Онда суырыпсалма ақынның ойлау жүйесі де көрініс тапқан. Жоғарыда аталған кезеңдер ақындық импровизаторлық процестің құрамдас және бастапқы сатылары болып табылады. Ең негізгі саты – суырыпсалма ақынның өз туындысын жасап шығаруы, айтуы. Бұл – бөлшектеуге келмейтін біртұтас әрі күрделі процесс. Оның құрамдас бөліктерге талдау ауыр болғанмен, шығарманың мағыналық-құрылымдық жүйесін байымдай отырып, ақынның импровизаторлық ойлау жүйесінің бағытын анықтау қиын емес.

Өнер алды – қызыл тіл,
Тілде жүйрік ол – дүлдүл.
Ақынның мұхит теңізі
Пушкинге бүгін – бір жүз жыл! –

Алғашқы шумақ. Хабар сипаты жалпы. Өлең Пушкиннің қайтыс болуына 100 жыл толуына арналғаны осы бастапқы шумақтан-ақ анық аңғарылып тұр. Өленнің келесі түйдек-бөліктерінде ақын берілген тақырыпты бейнелі, образды түрде толғауға көшеді. Ақын толғанысының асыл өзегі – Пушкиннің өлмейтіндігі, мәңгі тірі екендігі туралы ой. Өленде бұл ой түрлі аяда бірнеше образды сипатта баяндалады.

Менің айтқан жүз жылым –
Өлім емес, өмірі!
Өмірде оның өлмейді,

Ел сүйген таза көңілі.

Өлең Пушкиннің өлгеніне 100 жыл толуы тақырыбына арналған. Бұл ой алғашқы шумақтың соңғы тармағында анық айтылады. Мына, келесі, шумақтың алғашқы тармағында ақын Пушкин өлгелі бері өткен сол жүз жылды қайталап айтады. Мұның өзі екі шумақтың мағыналық және құрылым-жүйе тұрғысынан сабақтасып байланысуын қамтамасыз еткен. Кейінгі, жаңа ойдың өзі осы қайталаудан басталады: Пушкин дүниеден көшкелі бері өткен 100 жыл Пушкиннің өмірсіз өткізген жылдары емес, өмірлі жылдары деген ой түйінделеді. Өлеңнің келесі шумақтарында Пушкиннің өлмес өмірлі болуының себептері жайы суреттеледі:

Әлемге шыққан аты бар,
Алтынмен жазған хаты бар,
Күн сөнбей ол сөз сөнер ме?!

Өлеңнің келесі шумақтарында осы ой одан әрі жалғасып, дамып, ұлғая береді.

Шыңдағы шынар – өмірі,
Қиялы – жібек қырмызы.
Кестелеп тіксе хор қызы,
Шытырмақ шимай гүл шығып,
Тауыс құс жазса қанатын,
Көз тартып көркі алатын
Патсайыдай құлпырып.
Пушкиннің жыры – дәл сондай
Әлемнің ажар-көрігі.

Алмастыру, теңеу, шендестіру, т.б. – ақын өлеңінде осылардың бәрі бар және солардың әрқайсысы өз орнында тұр. Оларды басқа сөздермен алмастыруға да, басқа тәртіп-жүйеге түсіруге де болмайды. Алғашқы жеті тармақ тұтасып жатқан екі түрлі суреттен түзілген. Оның бірі – хор қызы қырмызы жібектен тіккен кесте. Екіншісі – қанатын жазған тауыс құс бейнесі. Ақын бұл екі сурет, екі образды да Пушкин жырларының әлемге ажар берген көркемдігі мен көріктілігін таныту мақсатында пайдаланады.

Шам-шырақ деген тас жатыр,
Теңіздің терең түбінде.
Сүңгіп адам соны алар
Шам қылуға түнінде.
Май құйған шам сөнсе де,
Шам-шырақ сөнбес өмірде.
Жақсы сөз бейне шам-шырақ,

Орнаған мықтап көңілге.
Жақсы сөздің иесін,
Ұйғара алман өлімге.
Олай болса Пушкинді
Тірі деп керек сенуге.

Шам-шырақ – күрделі образ. Ілгеріде көрсетілген хор қызы тіккен кесте, тауыс құс секілді мына жыр жолдарындағы шам-шырақ та ақын көңілінде бұрыннан бар, бұрыннан сараланып, тиісті түрге түскен образдар жүйесінің бірі болуы мүмкін. Шам-шырақтың өшпес, сөнбес қасиетін айтып келіп, Пушкин жырын сол шам-шыраққа балау, шам-шырақ секілді өшпес сөздің иесін өлмес жанға санау – қуатты ақындық таланттан хабар береді. Артына өлмейтұғын сөз қалдырған ақынды өлді деуге қимау сезімі, дәл осындай таным Абайда да болғаны белгілі. Артында өлмейтұғын сөз қалдырған сөз иесіне деген мұндай сезім мен таным қазақтың екі дара ұлы ақындарының адамгершілік нысанасы мен ақындық тұрғысында терең туыстық, тектестік барын көрсетеді.

Ақын пайдаланған образдар халықтың ақындық танымында ежелден қалыптасып, ғасырлар бойы жетіліп, дамып отырған дәстүрлі образдар қатарына жатады. Жамбыл Пушкин шығармаларының көркемдік болмыс-бітімін хор қызы тіккен асыл кестеге, әлемдегі ең сұлу да көркем түсті құс тауысқа балағанда, олардың мағыналық жарық-нұрын өмірі өшпейтін, өмірі сөнбейтін мәңгілік жарық көзі шам-шырақпен шендестіреді. Сөйтіп, ақын өлеңінің суреттілігін түзетін бейнелеу құралдарының бір тобы сыртқы ажар, пішін сұлулығындағы ұлылықты, тас бұлақтың суындай сылдырай жарасқан ұлы келісімді көрсетсе, екінші тобы сапалық қасиетті, өшпес те өлмес болмысты бейнелейді. Бұл екі сала көркемдік бейнелеу құралдары мен тәсілдері ақын өлеңінің мағыналық-құрылымдық жүйесін, түйдектерін түзуші фактор қызметін атқарады.

Өлеңнің мағыналық құрылым жүйесі келісті. Оны былай сипаттауға болады: а) бастапқы ой (тезис) – Пушкиннің өлгеніне жүз жыл толуы; ә) бастапқы ойды теріске шығару (антитезис) – Пушкиннің мәңгі тірі екендігі, өлмейтіндігі туралы ой; б) талдау мен жинақтау. Өлеңнің біз талдап отырған бөлімі осындай өзара сабақтас, өзектес бірнеше бөліктен тұрады. Олардың бәрі бір-бірімен жанасып, астасып, өзара сабақтасып жатыр. Мұның өзін ақынның ойлауындағы бірін-бірі шақырып, бірін-бірі қуалай жарысып, бірімен-бірі терең тоғысып жатқан ой мен сезім толқыны десе болғандай. Суырыпсалма шығармашылық процесіндегі ақындық ойлаудың, ақындық ойлаудағы ой мен сезімнің мұндай бірін-бірі қуалай, өзара жамырай табысып жалғасып жатуы өмір құбылыстарының шетсіз де шексіз бай байланыстарын мейлінше кең қамтуға ұмтылған үлкен талантқа ғана тән.